

Mindezek alapján azt a megállapítást vonhatjuk le, hogy a *pedagógiai hatás eredményessége függ az „azonosítás”, az identifikáció mértékétől, színvonalától is. Ez a pedagógiai hatás negyedik törvénye.* Ez a törvény szoros összefüggésben van a többi törvénnyel. A pedagógus a pedagógiai hatás folyamatán keresztül azonosulni akar a tanulóval. A hatás eredményeként a tanítvány viszont szolidaritást vállal a hatást kifejtő nevelővel, így a folyamat befejeződik, vagyis a kör bezárul.

Végül szeretném kiemelni, hogy a pedagógiai hatás folyamatának egészére vonatkozóan alapvető követelmény:

- a *tudatosság és a*
- *szilárdság, következetesség.*

Nem szabad elfelejtenünk, ha mi felismerjük a tanulóknak lejátszódó pozitív vagy negatív lelki folyamatokat, akkor ők is meg tudják állapítani, hogy mi zajlik le bennünk, mennyire igaz érvelésünk; illetve milyen mértékben vagyunk meggyőződve az ismertetett vélemény igazságáról.

SZELÉNDI GÁBOR
Kaposvár, Tanítóképző Intézet

A szokások kialakításának problémái az alsó tagozatban

Általános tapasztalat bizonyítja a szokások jelentőségét az ember életében. Ha nem is fogadjuk el Bacon nézetét az emberről, aki a szokás erejénél fogva úgy cselekszik, mint a gép [1], ha túlzónak tartjuk James véleményét, aki szerint 100 cselekvésünk közül 99 szokáson alapul, kétségtelen, hogy a szokások jelentős mértékben befolyásolják életünket. Két sajátosságuk révén: egyik a szokások tudatmentesítő szerepe, a szokáscselekvésnél viszonylag kevés pszichikus energia ráfordítás szükséges (előkészítés, gondolkodás, elhatározás nélkül végbemegy), a másik: segítségükkel az adott helyzetben gyorsan és megfelelő módon cselekszünk, a cselekvés gazdagsággá válik, kevesebb erővel több eredményt érünk el [2]. A pszichológia tanításai nyomán már régen felismerte a szokások jelentőségét a szocialista neveléstudomány, hiszen már Makarenko így írt: ne éljünk vissza az öntudatos fogalmával, a szocialista társadalom öntudatos embere nem azt jelenti, hogy minden lépése előtt leül, és hosszas fejtöréssel kiokumálja a helyes cselekvést, hanem kialakult jó szokásai alapján cselekedik sok helyzetben [3]. Neveléstudományi és pedagógiai pszichológiai szakkönyveink kiemelik a szokások kialakításának feladatát a nevelési folyamat elemzése közben: a tudatformálás, a meggyőződés formálása, az érzelmek és az akarat nevelése mellett jelentős helye van a szokások kialakításának és fejlesztésének is [4]. Szükséges a tanulók tudatának fejlesztése során eljutni a meggyőződéshez, mely cselekvéseinket irányító erő, de nem elég ismerni és vállalni az elveket, hanem el kell határozni a nekik megfelelő (adekvát) cselekvéseket, és véghez is kell vinni azokat. Ebben a végrehajtásban jelentős az akaraterő mellett a jó szokás, mely megkönnyíti a helyes cselekvést, magatartást. Ha az adott helyzetben automatikusan, belső kényszerrel hajtván valósítjuk meg a cselekvést, különösebb gondolkodás nélkül – ekkor már szokásról beszélhetünk.

Mivel a kisebb gyermekek életében még jelentősebb a szokások szerepe (egyész szerzők „szokáslénynek” veszik az óvodás és kisiskolás gyermekeket), mert az utánzási hajlam nagymértékű náluk, valamint a nagyon alakítható plaszticitással bíró idegrendszerük lehetőséget ad sok értékes szokás, szokásrendszer kialakítására, nézzük meg az alsó tagozatos oktatás-nevelés lehetőségeit a szokások kialakításában.

II.

A mindennapi oktató-nevelő munkánkat kötelezően irányító Tanterv és utasítás az ált. isk. számára [5] elég sok helyen foglalkozik a szokások kialakításával, feltárja a kihasználható lehetőségeket. Az *olvasás tanításának* feladatai között szerepel az egészséges életmód szokásainak megalapozása az egészségügyi ismeretekkel. Az 1. osztályos olvasástanítás feladatai között látható a tiszta beszédre szoktatás, az összefüggő, kerek mondatokban való beszéd. Az olvasásnál a szótagok egységben látása és felfogása. A megismert magatartási szabályok megtartására való szoktatás. Az egészségügyi szokások alakításának a folytatása. Már itt kezdje meg [a tanító] az összefüggő beszédre szoktatást a tartalom 2-3 mondatos elmondatásával.

Az *írás tanítás* közben a tetszetős külalak biztosítása érdekében szoktassa a tanító a tanulókat az írásmunkák formai kivitelezésén keresztül is a szép megszeretetésére. Másoláskor szoktassuk rá a tanulókat (különösen az 1-2. oszt.-ban), hogy ne betűnként, hanem szavanként másoljanak. A 3. osztálytól kezdve arra szoktatni őket, hogy mondatonként másolják a szöveget.

Nyelvtan-belyesírási tanítási feladat, hogy szoktassa a gyermeket a hangok tiszta és pontos hangoztatására. *Környezetismeret tanítási feladat* a helyes magatartási szokások alapjainak a lerakása, hozzájárulni olyan egészségügyi szokások kialakításához is, melyek feltételei az egészséges életmódnak. A tantárgy olyan szokásokat fejlesszen ki bennük, amelyek a szocialista társadalom viszonyaira készítik fel őket. A tárgy tanításának 3 feladata a Tanterv szerint: az ismeretek és jártasságok, szokások kialakítása, képességek fejlesztése és a fontos nevelési feladatok teljesítése. A feldolgozó és gyakorlóórákon kell elsősorban megindítani a jártasságok és szokások kialakításának és továbbfejlesztésének a folyamatát. A gyakorlatok elsődleges célja az egészségügyi ismeretekkel kapcsolatos szokások kialakítása is. Nem csupán egyszeri alkalmazásról van szó, a szokások kialakításához a meghatározott tevékenység sorozatos végrehajtására van szükség, így pl. a kézmosásra, saját pohárból való ivás követelményére gyakran vissza kell térni. Csak hosszas gyakorlás után jutnak el a tanulók a kívánatos szokások birtokába. Az 1. osztályban tanultak gyakorlását (pl. a felsőruha fogason való elhelyezését) a 2-4. osztályban nem írja elő a tanterv, ennek ellenére ezekben az osztályokban is fenn kell tartani a kialakított szokást. A szokások kialakítása nem fejeződik be az ált. isk. 4. osztályában.

Az *iskola* tárgykörében mind a négy évben gyakoroltatni kell az egészségügyi alapkövetelményeket (pl. kézmosás stb.), amelyeknek szokássá fejlesztése állandó feladata a tanítónak. A higiénikus szokások kialakításának alapfeltételeit minden osztályban meg kell teremteni (folyó víz, fali kút, szappan, körömkefe stb.).

Számtan-mértan tantárgyban szoktassa rá (a tanító) a tanulókat a pontos munkára, az önellenőrzésre és a végzett munkáért a felelősség vállalására. A szöveges feladatok megoldása közben arra kell rászoktatnunk a tanulókat, hogy a feladatmegoldást a szöveg értelmezésével indítsák meg! A feladatmegoldások során szoktassa rá a tanulókat is az ilyen egyszerű ábrázolás (táblai rajz a mennyiségi összefüggésekre) alkalmazására.

Gyakorlati foglalkozás tanítási feladatai között kiemelten áll a tervszerű, gondos és pontos munkára, rend- és tisztaságszeretetre, az anyaggal való és az idővel való takarékosagra szoktatás. Az utasítás részben fogalmazódik meg a technikai gondolkodásra való rászoktatása a tanulóknak (megfigyelés, összefüggések felismerése, „gondolati kivitelezés”). A *rajz* tanítás feladatai között található a tanulók rászoktatása arra, hogy alaposan figyeljék meg a feladat tárgyát, a képszerű elemek összefüggéseit, összehatásait. Az *éneke-zene* tanítás követelményei között kiemelve látható: szokják meg a tanulók a helyes lélegzést és szájmozgást, az értelmes szövegkiejtést és a helyes testtartást. Az utasítás rész írja elő a tanítónak, hogy elsősorban szoktassa le a tanulókat a nyers, kiabáló éneklésről, modorosságról, mesterkéeltségről. A *testnevelés tanítás feladatai* között szerepel a közösségi élet elemi szabályainak megfelelő magatartási készségek (szokások) kifejlesztése. Az 1. osztályos játékok között főként a csoportban való mozgáshoz szoktatjuk őket, hogy elkerüljék az ütközést, tudják mozgásukat másokéhoz igazítani. A járásgyakorlatokban megoldandó legfontosabb feladat, hogy a tanulókat szép testtartással végzett, helyes járáshoz szoktassuk.

A kötelező, mindenki által ismert Tanterv és utasítás mellett értékes segítséget ad a szokásfejlesztési tevékenységhez az MM és OPI által kiadott *Módszertani levél* az óvoda és ált. iskola közötti kapcsolatról és az ált. isk. 1. osztályában folyó munka színvonalának emeléséről [6].

Az óvoda iskolára előkészítő munkája című részben a közösségi tevékenység és kapcsolatok fejlesztése feladatainak sorában találjuk a szoktatást abban, hogy a gyermekek bizonyos tevékenységet egyszerre kezdenek és fejeznek be. A közösségi élet szokásainak alakításáról szólva kiemeli az egymáson segítés szokását, a türelemmel várás a társakra szokását (beszédben, öltözködésben, étkezés során stb.). Az egészséges, kulturált életmód szokásainak kialakítása közben el kell érni, hogy ne csak tudják, hanem tartásuk is be a különböző szabályokat – öltözködés, tisztálkodás, étkezés közben. Így szokják meg pl. a kulturált étkezést, a környezet tisztaságára ügyelést, a kiegyensúlyozott, nyugodt tempót minden tevékenységben. Szokják meg a rendes, pontos feladatvégzést saját körükben. A közösségben élő gyermekeket szoktassa az óvoda egymás munkájának, viselkedésének elbírálására, a helytelen magatartás bíráló értékelésére. Az ilyen szokásokkal rendelkező gyermekek iskolába kerülés után eredményesen vesznek részt már az első naptól kezdve az iskolai élet szokásainak kialakítását biztosító tevékenységben. Már az első napokban ismertessük a tanulókkal az iskolai együttélés legfontosabb szabályait – írja a *Módszertani levél* – és gyakoroltassuk változatosan. Fontos feladat az egészségügyi szokások megerősítése, gyakoroltatása. A nevelés és oktatás egysége című részben kiemeli, hogy az oktatásban fejlődik az első osztályosok közösségi élete, az együttes tanulásban, miközben észreveszik a társakat, törődnek velük, megszokják, hogy meg kell hallgatni társaikat, megtanulnak tisztelettel lenni a másokra. Még egy fontos gondolatot: ne tekintsük az órán folyó nevelés egyetlen lehetőségének a verbális közléseket. Ma még túlteng a nevelési feladatok verbális hangoztatása, pedig a Nevelési terv számtalan tevékenységet ajánl. Ezek többnyire így kezdődnek, hogy: „vigyen (a tanuló) ... látogasson el... gyűjtson... tartsa tisztán...” etc. Nem azt kívánják, hogy a gyermek el tudja mondani, hogy mit és hogyan kell tennie, hanem a tényleges cselekvést, a naponkénti gyakorlást biztosítják.

A nevelőmunkát közvetlenül irányító dokumentumok között első helyen áll a *Nevelési terv* [7], mely nagyon gazdag anyagot ad a kezünkbe a tervszerű nevelés végzéséhez. A nevelési folyamat oly fontos mozzanatához, a szokások ki-

alakításához viszont inkább implicit megközelítést tartalmaz, a nagyon gazdag feladatok és tevékenységi formák magukban foglalják a szokásfejlesztés szükséges lépéseit, mozzanatait, de nem emelik ki eléggé a szükséges szokásokat és a fejlesztésüket segítő tevékenységi formákat.

A szocialista társadalom embereszménye című részben kiemeli azt a vonást, hogy céltudatosan és erős akarattal száll szembe az egészségére ártalmas szenvedélyekkel és rossz szokásokkal. (Nevelési terv 10. lap.) Az 1-4. osztályba járó tanulók világnézeti-politikai szintjénél hangsúlyozza, hogy az óvodai életük folyamán kialakultak bennük olyan szokások, kifejlődtek olyan vonásaik, amelyek alapján a legfejlettebb iskolai közösség követelményeit különösebb nehézség nélkül magukévá teszik. Megszokták a nevelői irányítást, megbízásokat, utasítások végrehajtását. Megismerkedtek az együttélés elemi szokásaival és szabályaival. (Hadd tegyünk egy megjegyzést: más megismerni és más „betartani”, főleg szokás szinten. Nem olyan könnyű az a beilleszkedés az iskolai közösségbe, mint a fentiekben megfogalmazódott.)

Az akarati élet fejlettségéről szólva kiemeli, hogy ha a pedagógus a gyermek erejének megfelelő feladatokat ad, ha jól begyakoroltatja a tanulmányi munka elvégzését megkönnyítő szokásokat, akkor fejlődik a gyermek önbizalma, s újabb erőfeszítésekre, állhatatosságra ösztökéli őket. Az esztétikai fejlettségi szintnél esik szó arról, hogy a gyermek figyeljen a környezetében megnyilvánuló szépre, kialakul egyéni ízlése a céltudatos szoktatás, a példamutatás és otthoni-iskolai nevelés egybehangolása eredményeként.

Az ajánlott tevékenységi formák között a testi fejlődést szolgálóknál találjuk: váljék szilárd szokásává a kézmosás étkezés előtt, W. C. használat után és mindannyiszor, ahányszor keze piszkos lesz. (3. oszt.)

A munkára nevelést szolgáló tevékenységi formák között olvasható: Váljék szokásává otthoni tanulmányi munkájának ellenőrzése (a lecke felmondása, az írásbelik átnézése).

Véleményünk szerint a Nevelési terv több száz ajánlott tevékenységi formája gazdag fejlesztési lehetőségeket kínál a tanulói személyiség mindenoldalú gazdagítására, így benne a cselekvéseinket-magatartásunkat megkönnyítő szokások kialakítására is, mert legtöbb tevékenység többféle szférában, személyiségvonásban, képességben fejleszti a gyermekeket; a verbális szinten végzett nevelés helyett a cselekedtetés, az aktív részvétel által. De az egyes nevelési mozzanatok jobb súlypontozása, érthető módon történő kiemelése még jobban gazdagíthatná a munkát. A témánknál maradván, így az egyes nevelőkre van bízva, hogy mely személyiségfejlesztő tevékenységi formákat kívánják felhasználni a Tantervben előírt, kifejtett szokások kialakítására – hol kíván a törekedjék..., végezze el... fejezze be... szintről a szokás szintjére eljutni tanulóinál (amikor a kényszerítő erővel és gazdaságosan végbemenő cselekvés jelentkezik a tanulónál).

Ezt az általunk jelzett súlypontozási, kiemelési problémát is segíti megoldani a sokkal nagyobb feladatot kiteljesítő nevelésmódszertani kézikönyv, a *Nevelőmunka az ált. isk. 1-4. osztályában* [8], mely a Nevelési terv eredményesebb felhasználását kívánja szolgálni a tanítók pedagógiai-pszichológiai kulturáltságának emelése révén, a tervszerű nevelőmunka uralkodóvá válását és hatékonyságának emelését.

A *pedagógiai rábatás módszerei* című fejezetben kitér a mű a nevelő által irányított és szervezett szoktatás és gyakorlás módszerére, kiemelve ennek fontosságát a kisiskoláskorban. A testi neveléssel foglalkozó fejezet részletezi az egészségügyi szokások kialakításának metodikai problémáit és eljárásait, külön kiemelve az iskolai és családi nevelés együtthaladását e téren. A *munkára nevelés* fejezete gazdagon foglalkozik a tanulás jó szokásainak kialakításával – a szükséges felszerelések,

a figyelmes tanulás, az ellenőrzés szokás szinten, az olvasás és tömegkommunikációs eszközök által szerzett tudás, az önkiszolgálás, házimunka végzése és pozitív szokások kialakítása bennük. A szocialista tulajdon védelme terén is szükséges értékes szokások fejlesztése szintúgy szerepel a kézikönyvben, mint a szocialista humanizmus gyakorlásában szükséges jó szokások, akár azonos korú társakról, akár felnőtt emberekről is legyen szó. Szó esik az esztétikai nevelésben kialakítandó értékes szokásokról is, melyek a környezet, a viselkedés, az öltözködés esztétikájával kapcsolatosak.

Ha az eddigiekhez nem vesszük továbbiakban az egyes osztályok tanítói számára kiadott kézikönyveket [9], melyek jórészt a Tantervben kifejtett feladatokat és tennivalókat részletezik, „bontják le” az egyes osztályokra, tantárgyakra, akkor is nyilvánvaló: gazdag elméleti és módszertani anyag segíti a nevelést, s benne a szokásrendszer kialakító tevékenységet. A következőkben utaljunk néhány problémára, melyek nehezítik a gyakorlati munkát a szokások kialakításában.

III.

A szokások kialakításának egyik útja *a tudatos kialakítás*. Ehhez szükség van a határozott, következetes és kihagyás nélküli gyakoroltatásra, bármilyen szokásról is van szó. A lényeg: a nevelői kérésnek, magyarázatnak megfelelően végezzék el a cselekvést a tanulók, ma, holnap, holnapután, állandóan, kihagyás nélkül. Különben nem alakul ki a dinamikus sztereotípiá, a szokás, amely később már készíti a gyermeket a cselekvés elvégzésére, és amelynél nem érzi jól magát, bizonyos belső feszültség van benne, míg a szokásnak megfelelő cselekvés meg nem történt (mint a dohányos embernél, ki nem tud rágyújtani). Ezt a határozottságot, következetességet nem tudjuk mindig biztosítani a munkánkban, mert többször belefáradunk az állandó követelésbe és ellenőrzésbe, motiválásba. Gyakran elfeledkezünk a már kialakult szokásról az osztályban, s csak egy hirtelen támadt követeléssel próbáljuk újra érvényesíteni, arra hivatkozva, hogy már megmondtuk régebben: ezt így és így kell csinálni. Nem lehet a szokás kialakítását úgy képzelni, hogy az esetek többségében megköveteljük a cselekvés elvégzését, és a „kivétel erősíti a szabályt”, a néhány kihagyás nem számít.

A másik probléma *abban a szemléletben van*, mely a „stabil, szilárd, egyszer s mindenkorra” kialakított szokások felfogását jelenti. Azt, hogy ki tudunk alakítani olyan szokásrendszert, mely utána hat az idők végtelenségéig. Nem ilyen egyszerű a dolog. A szokások nevelésében nem elég eljutni a kialakulásig, hanem biztosítani is kell azok fennmaradását. És ez tán még nehezebb! Állandó gyakoroltatással, működtetéssel fenntartani azokat az idegkapcsolatokat, amelyek a szokások idegrendszeri feltételei. Állandó működtetéssel, ellenőrzéssel és értékeléssel, elismeréssel kell megtartani tanulóinknál a jó szokásokat. Ezért nem lehet arra építeni, hogy bizonyos szokásokat hoznak magukkal az óvodát járt tanulóink, s ezt mi csak felhasználjuk az iskolában, hanem naponta kell megerősíteni ezeket.

A következő problémát *az iskolai és a családi nevelés egysége* jelenti a szokások kialakításában, megerősítésében. Ugyanis bármilyen szokás – egészségügyi, kulturált étkezési, viselkedési stb. – csak akkor tud megszilárdulni, ha a napi tréning megvalósul iskolában és otthon, egyformán. Ha a tanuló nemcsak el tudja mondani, mit kell tennie étkezés előtt és után, hanem külön felszólítás nélkül szalad és mossa a kezét. Ha ez elmarad, nem nézik el neki sem otthon, sem iskolában – akkor később nem is „tud” leülni anélkül, belső feszültség támad benne, míg a szokáscselekvés le nem fut.

A szokások kialakításában kétségtelenül szerepet játszanak *objektív feltételek is*, s itt az iskola és a családi otthon közötti különbség nem mindig az iskola javára mutatható ki. Nem akarjuk túlságosan részletezni pl. a környezetismeret tanításával kapcsolatos, máig megoldatlan problémáinkat, de egyet, kettőt jelzésül. Bizonyos egészségügyi, higiéniai szokások kialakítása terén a tárgyi feltételek hiánya vagy nem megfelelő szintje jelent nehézséget az oktató-nevelő munkában, így a folyóvíz hiánya az iskolában, a külön törülköző vagy a tiszta, közös törülköző, mert ahol negyven gyerekre jut naponta egy, ott nehéz előrehaladásról beszélni, az ún. mellék-helyiségek helyzetéről és használatáról nem is szólva. Vagy hiába tanítjuk órán a tanulókat kulturált étkezésre, kés és villa használatára is (mert hátha otthon erre nincs gond), és utána a napköziben tanuló és pedagógus egyformán csak kanalat kap az étkezéshez (1972-ben, nem is falun). Ha ezzel szembeállítjuk a szerencsére egyre jobban civilizálódó és kulturálódó családi otthonok „szoktató tevékenységét”, akkor a családi és iskolai nevelés még nagyobb összhangját kell kiemelnünk, mint szükséges feltételét a szokások nevelésének.

Mivel a szokások kialakulásának lehetséges útja *az utánnással való követés*, ezért néhány gondolatot erről is. A gyermekben erős az utánnási hajlam általában, és különösen nagy a tekintélyként elfogadott pedagógus esetében. Ezért nagyon fontos a pozitív példa nyújtása számukra, akár magatartási, akár erkölcsi vagy esztétikai szokásról legyen szó. Így az alapvető munkaszokások – pontosság, lelkiismeretesség –, a kulturált beszéd, viselkedés szokásai és a többi, a tevékenységünkben, életünkben jelentkező szokások pozitív irányban hassanak tanítványainkra.

Zárógondolatként hadd hangsúlyozzuk, hogy a szokások szerepének, jelentőségének a kidomborításával csak azt szeretnénk elérni, hogy érdekelt kartársaink több gondot fordítsanak a nevelési folyamatnak erre a mozzanatára, erre a nevelési feladatra, amely „nem egyedül üdvözítő mozzanata” a nevelésnek, hanem a folyamat többi elemével együtt érvényesítendő, de ugyanolyan fontos része a nevelőmunkánknak, mint a tudatformálás, a meggyőződés kialakítása. Éppen azért, hogy a bonyolultabb cselekvésekhez több energiát biztosít a tudat tehermentesítése révén és gazdaságosabb, eredményesebb cselekvést biztosít gyermek és felnőtt számára egyaránt.

IRODALOM

- [1] Kelemen László: A pedagógiai pszichológia alapkérdései, 1970.
- [2] Kardos Lajos: Általános pszichológia, 1964.
- [3] Makarenko: Művei, V. k., 1955.
- [4] Ágoston György: Neveléelmélet, 1970.
- [5] Tanterv és utasítás az ált. isk. számára 1—4. oszt., 1963.
- [6] Módszertani levél az óvoda és ált. isk. közötti kapcsolatáról és az ált. iskolai 1. osztályában folyó oktató-nevelő munka színvonalának emeléséről, 1972.
- [7] Az általános iskolai tanulók tervszerű nevelésének programja (Nevelési terv), 1970.
- [8] Nevelőmunka az általános iskola 1—4. osztályában, 1969.
- [9] Kézikönyv az ált. iskolák 1., 2., 3. és 4. osztályának tanítóinak számára (külön kötetekben), 1966.

